

ПУБЛІКАЦІЇ

Ярослава Мельник

1908 РІК У ЖИТТІ ІВАНА ФРАНКА

Напровесні 1909 р. Іван Франко, сповіщаючи Надію Кибальчич про перенесену в минулому (1908) році важку хворобу, писав: "Про-йшов рік найстрашніший у моїм житті (підкреслення моє. – Я.М.), проведений серед таких терпінь і прикростей і повний таких дивних пригод, яких, може, не суджено було нікому на світі зазнати"¹. У цьому самоозначенні І.Франка 1908 року як "найстрашнішого в його житті" немає ані щонайменшого перебільшення, як немає його також і в самопотрагуванні недуги як "*страшенної катастрофи*". Більше того: саме з 1908 р. почнеться найпохмуріша (та найскладніша для висвітлення) смуга в житті письменника. Відтоді знак хвороби дамокловим мечем тяжітиме над його творчістю, над його взаєминами з багатьма людьми.

Колись І.Франко проникливо спостеріг, що між поезіями Ю.Федьковича, віддаленими хронологічно десятима роками, "відчувається якась прогалина, якась духовна катастрофа, не вияснена біографіями, не зазначена ні в яких досі звісних споминах, ані в листах, щось таке, що повинні вияснити дальші праці та пошукування або що, може, й назавсіди залишиться невиясненим" [33, 133]. Духовна катастрофа самого І.Франка також майже не вивчена, і в ній так само, очевидно, дещо назавжди залишиться невиясненим, проте не всі джерела про неї з перебігом часу висохли і не всі вони замулені. Вона, ця катастрофа, прочитується з особистої кореспонденції І.Франка того часу, з автобіографічних матеріалів найрізноманітнішого характеру, насамперед, з "Історії моєї хвороби", з його поезій – більших чи менших слідів тих "металевих ниток", де твір митця "в'язався з його власним життям", з епістолярію найближчого

оточення письменника, споминів сучасників, із повідомлень тогочасної преси про здоров'я поета...

Темні хмари давно вже наганяли недугу на І.Франка все ближче і ближче. Деякі його поезії ще задовго перед катастрофою 1908 р. сповнені невимовною тугою і розпачем, передчуттям невідворотного кінця. Вони з вражаючою силою віддзеркалюють потаємні, сховані від світу переживання поета, які з поступом хвороби ставали щораз трагічнішими. Почуття непевності та тривоги – "Невже ж уже минув я свій зеніт | і розпочав спадистий шлях до склону?" ("Недовго жив я ще, лиш сорок літ...") [3,13] – небавом змінюється усвідомленням неминучості здійснення присуду долі – "Впаду вже скоро-скоро" [3, 152], – цим скорботним мотивом багатьох віршів І.Франка. "Йому було так гірко взимі 1902 р., що йому здавалося, що вже наближається скорий кінець його життя або божевілля", – писав М.Мочульський², наводячи оті розпучливі рядки:

*Ти знов літаєш надо мною, галко,
І кричеш горя пісню монотонну;*

*О, знаю, заклюєш мою ти душу!
Моє ти фатум, невідступна зморо,
На мозок мій нещасний кандидатко,
Не крич так зично, не лети так падко!
Не бійсь, піде твоя побіда гладко!
Я не втечу! Впаду вже скоро-скоро!*

("Ти знов літаєш надо мною, галко...") [3, 152]

Важко собі уявити, якими нестерпними були страждання І.Франка, коли в нього, завжди такого терпеливого, навіть стоїчного, замкненого в собі, в ту пору раз у раз проривалися скарги і в листах до знайомих (Ф.Вовка, М.Грушевського, Є.Трегубова, В.Богучарського). Найбільше він тоді скаржився на дошкульні головні болі, душевну депресію – "занадто роздразнені нерви", "почуття упадку й вичерпання духовних сил", "повне отупіння й апатію". Цей сумний перелік ознак, за свідченням самого І.Франка, його тяжкої психічної кризи можна продовжувати досить довго. І тільки "надсильною та отупляючою працею" перемагав він сливе постійний стан "крайнього рознервування", "майже ненастанної гарячки". Щоправда, особиста кореспонденція І.Франка порівняно з його поезією все ж значно менше сповнена трагічних одкровень, тут він суворіше контролював вияв своїх почувань, хоча й у ній також нерідко звучать суголосні

поетичним творам мотиви безнадійності, душевної збентеги, подекуди навіть бажання власного небуття – як, приміром, у листі до М.Павлика (від 18 трав. 1897 р.): "Надто на мене находить часто психічна неміч, якась дика тоска, що й жити не хочеться" [50, 91].

Сучасники письменника, згадуючи його в пору тих "днів журби", з подивом відзначали вельми помітні зміни в його духовному портреті. "Франко на когось справив на сей раз дивне вражіння: з тим чоловіком щось робиться, якийсь він наче приголомшений, мало говорить, почне якусь розмову, неначе зацікавиться нею, а потім раптом знеохотиться, урве, замовкне, або сяк-так докінчить почату фразу. Щось я не чула від нього сей раз тих цікавих літературно-філософських розмов, що давніше, – від політики відтягався старанно", – оповідала Леся Українка О.Кобилянській про своє побачення з І.Франком у 1901 р.³ У той час оточення письменника також неабияк вражала різкість і несправедливість його окремих суджень. Із спогадів С.Єфремова: "Пам'ятаю, яке на нас із небіжчиком Грінченком сумне і тяжке враження справила наша зустріч і розмова з Франком влітку 1907 р. Він, такий звичайно скромний і в розмові лагідний, терпимий у своїх оцінках людей, тим разом говорив прикро, різко, неприємно. Ібсен – нездара, Б'єрнсон – тупиця, Сенкевич – ідіот, – такі присуди раз по раз злітали з його уст разом з нахвалками: такого-то я рознесу, про такого й такого подам убійчі факти, а такого знищу з головою... Ми спочатку пробували було змагатися, але, бачачи, що Франко хвилюється все дужче, припинили цю неприємну розмову і потім довго не могли зрозуміти, що починилося Франкові, якого ми знали перед тим і любили з ним розмовляти"⁴.

Але ніхто ще тоді не пов'язував перемін у структурі Франкової особистості з його хворобою. Цей взаємозв'язок (його різноманітні прояви) став очевидним згодом, та й то не для всіх, і не у всій його глибині. Наразі, коли навіть у декого зі знайомих письменників і з'являлись якісь неясні підозріння щодо справжніх причин його деяких вчинків, як от у М.Мочульського ("З Франком щось недобре"), то знаходили вони рішучих опонентів, навіть серед найближчих до поета людей, зокрема у В.Гнатюка⁵.

Варто зазначити, що зауважена мемуаристами Франкова суб'єктивність проявлялась не лише під час приватних розмов чи в його особистій кореспонденції. Подекуди вона дуже чітко простежується і в його статтях того часу. Так, ще в 1905 р., "на здивування і огір-

чення всіх прихильників" письменника, з'явилася його стаття "Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки". У ній, за словами Є.Чикаленка, вражала "якась хвороблива гдирливість, необ'єктивність, з якою Франко поставився до колишнього свого товариша і друга з юних літ"⁶.

Особливо болісно хворий, до того ж вкрай перевтомлений І.Франко (його запрацьованість впадала у вічі буквально всім) реагував на критичні зауваження щодо своїх праць, переконуючи супротивників у власній непогрішимості (а зі спростуванням думок опонентів він часто виступав на шпальтах різних часописів), бувало, не зовсім коректно обходився з ними – як, наприклад, із малознаним сьогодні В.Мільковичем, чи значно відомішим О.Луцьким. Проти В.Мільковича, автора рецензії на німецьке видання "Історії України-Руси" М.Грушевського, у редагуванні якої І.Франко брав дуже активну участь, було спрямоване вістря його статті "Ще в справі одної рецензії і її рецензентів". Цікаво, що неадекватна реакція І.Франка на загалом прихильний відгук В.Мільковича викликав в того неабияке здивування: "Чи се той самий др.Франко, о котрім я мав не зле поняття і про котрого я в моїй рецензії згадав добрим словом"⁷. О.Луцького І.Франко доволі гостро розкритикував восени 1907 р. у статті "Маніфест "Молодої Музи". До речі, упереджене прочитання цієї статті критика без урахування позатекстової реальності (історії попередніх взаємин І.Франка та О.Луцького, взаємин, дуже ускладнених сатирами О.Луцького "Іван Храмко" та "Дехто", реакцією І.Франка на них) давало підставу багатьом інтерпретаторам теми "Іван Франко та молодомузівці" говорити про прірву, яка нібито розділяла естетичні засади І.Франка та молодомузівців, про їх полярні позиції в літературі. Проте, гадаю, ні згадана стаття, ні тим більше загалом естетичні постулати І.Франка того часу об'єктивно причин для тих категоричних висновків не давали (див., зокрема, його статті: "Принципи і безпринципність", "Старе й нове в сучасній українській літературі", "З останніх десятиліть ХІХ віку"). На основі "Маніфесту "Молодої Музи" можемо говорити лише про Франкове неприйняття певних теоретичних засад молодомузівців, а саме: про його заперечення містицизму нової естетики, звинувачення молодих митців у препаруванні дійсності, у втечі від реального життя, "так повного різномірності та суперечності".

До речі, так само радянська історіографія перенесла в політичну площину особистий конфлікт І.Франка з М.Грушевським, котрий та-

кож намітився приблизно тоді ж, наприкінці 1907 р. Притому "забувався" і той вельми промовистий факт, що сам І.Франко при всій образі на М.Грушевського (в основному за небажання того друкувати деякі його праці у виданнях НТШ), рецензуючи "Історію України-Руси", все ж зумів піднятися вище особистих неприхильних почувань до її автора. Попри окремі критичні зауваження він оцінив її як "колосальну будівлю", "величну й патріотичну", а самого М.Грушевського справедливо визнав "одним з найвидатніших двигачів нашої національної ідеї" [47, 419]. Як "забувалось" також про те, що до хвороби І.Франка ніхто й ніколи не чув від нього нарікань на М.Грушевського. Їхня довголітня співпраця в НТШ була надзвичайно плідною. "Обидва були стовпами НТШ, і Грушевський завжди цінив І.Франка і за його талановитість, і за його невсипущу працю. І навпаки – Франко цінив за те саме Грушевського"⁸. На думку В.Дорошенка, "нарікання Франка на Грушевського легко пояснюються саме хворим станом його психіки, коли він став дуже дразливим та підзорливим і на все дивився крізь чорні окуляри. Те, що колись він здержував силою духу та розуму, всі колишні – справжні чи уявні – удари та кривди тепер спливали з глибин підсвідомості і прибрали гіпертрофованих форм"⁹.

На зламі 1907-1908 рр. І.Франкові було особливо погано. Тоді він, як дізнаємось з "Історії моєї хвороби", "чув себе зовсім обезсиленним, перебув страшенний, майже двонедільний напад мігрені, сполучений з ненастанним дзвоненням в ушах, і змушений був, нарешті, засягнути лікарської помочи". Ось ця скупа інформація І.Франка про те, що він звернувся до лікаря, є напрочуд промовистою, бо вона, гадаю, набагато переконливіше, ніж найдовші описи тодішнього самопочуття письменника, свідчить про навислу над ним серйозну небезпеку. Відомо: до лікарів І.Франко звертався дуже рідко. Лікар Лев Коссак, котрий упродовж багатьох років лікував письменника, підкреслював, що з нього був дуже неслухняний і недбалий пацієнт. Так, одного разу він викликав д-ра Коссака телеграфічно з вакацій. "І уявіть собі, – розповідав згодом Л.Коссак, – я приїжджаю, йду до Франка, бачу його здалека на вулиці, думаю підійти до нього, а він тим часом угледів мене й перейшов на другий бік тротуару"¹⁰. Проте цього разу Л.Коссак, коли І.Франко прийшов до нього, не зумів полегшити його страждань, які з наближенням весни ставали щораз нестерпнішими: "Протягом 14-ти днів у марті я не міг ані вдень, ані

вночі заснути, не міг сидіти, і коли, проте, не переставав розбити, то робив се серед страшного болю".

Що ж належить до творчого набутку І.Франка перших місяців 1908 р.? Насамперед – публікації цілої низки пам'яток давнього українського письменства ("До історії "небесного огню" в Єрусалимі", "З сільського архіва", "Нововіднайдений уривок Євангелія", "Нові матеріали до історії українського вертепу"), декілька перекладів – прозових і поетичних (уривок з Менандра, пісні Сапфо, староісландські новели), стаття "Тен як історик французької революції" і початок поважного дослідження "Сучасні дослідження над Святим Письмом", гостро полемічний виступ "М.В.Ковалевський: (Кілька споминів і кілька листів на пам'ять десятиліття його смерті)" і два оповідання – "Неначе сон" і "Син Остапа", які хронологічно завершують "спис" прозових творів І.Франка. Крім того, упродовж цього періоду І.Франко ще інтенсивно працював над "Студіями над українськими народними піснями", а також готував до друку черговий корпус "Галицько-руських народних приповідок" (другу частину другого тому), другий том "Кобзаря" Т.Шевченка та свою "Історію української літератури"¹¹. І це при тому, що вже в лютому Л.Коссак заборонив І.Франкові літературну працю¹². "Лікар поставив мене на стат голодівки і арешту, заборонивши читання і писання", – писав він в одному з листів до М.Грушевського [50, 355]¹³.

У березні Л.Коссак порадив своєму пацієнтові поїхати на лікування до Ліпіка, невеличкого містечка в Хорватії (поблизу Загреба). На пропозицію М.Грушевського виділ НТШ надав І.Франкові більшу грошову допомогу, і вже 21 березня письменник вибрався в дорогу. "Сподівалися, що спочинок і лічення скоро повернуть давню енергію і ясність його духа", – писав згодом М.Грушевський¹⁴.

Проте перебування на цьому курорті не лише не принесло Франкові сподіваного одужання, а, навпаки, саме тут хвороба набрала особливо загрозливих для життя форм. Хоча на перших порах перебування письменника в Ліпіку начебто й намітилось відносне поліпшення його здоров'я. "Лікар робить мені добрі надії" [50, 371], – листи такого обнадійливого змісту відразу ж після приїзду І.Франка на курорт отримувала від нього родина, деякі знайомі, у тому числі М.Грушевський, котрого вчений просив надіслати "ті початкові картки теологічної статті", що лишив у нього, обіцяючи "в короткім часі переслати її докінчення, а може, й ще одну" [50, 352]¹⁵.

Невідомо, чи вдалося І.Франкові завершити цю статтю, як загалом, мабуть, ніколи не дізнаємось про те, що він встиг ще написати в Ліпівку, окрім трьох прекрасних поезій – "До Музи", "Неназваній Марії", "Честь творцеві тварі", початку новели під назвою "Тріумф" (сцена на залізничному вокзалі), декількох перекладів на німецьку мову сороміцьких приповідок з українського фольклору та низки поетичних перекладів по-українському середньовічних латинських проповідей Броміарда¹⁶.

Річ у тім, що ще в Ліпівку І.Франко звелів синові Тарасові, котрий прийшов за ним, усі свої рукописи попалити, що той і зробив. Отих кілька творів врятувалися завдяки щасливому випадку. Їхні рукописи були заховані в одній з книжок, які поет взяв із собою до Ліпівки, і, очевидно, саме через це вони не потрапили на очі Тарасові. Виявили їх М.Мочульський з В.Гнатюком майже відразу після повернення поета додому.

Нічого присутнього до нашого знання про творчість І.Франка в Ліпівку не додають спомини сучасників, зокрема його дочки Анни: "В Ліпівку, хоч тяжко хворий і безсилий, писання не кидав, хоч тяжко терпів від поступаючого паралічу рук, він ще писав, головню вірші. Багато цих віршів Тарас спалив у Ліпівку, кажучи, що ці вірші були неморального змісту"¹⁷. Гадаю, що це твердження Анни Франко вимагає певних корективів. По-перше, цілком можливо, що Тарас як "вірші неморального змісту" потрактував сороміцькі приповідки, які І.Франко перекладав у Ліпівку на прохання В.Гнатюка. По-друге, могла й сама Анна, пишучи свої спомини через кілька десятиліть після згаданих подій, дещо переплутати з розповіді брата. Хоча, врешті-решт, абсолютно не виключено й те, що й насправді поет писав у Ліпівку якісь "неморальні вірші"¹⁸. Але це назавжди залишиться таємницею. Сам І.Франко ніде й ніколи жодним словом не обмовився про спалені рукописи. І Тарас у своїх мемуарах про батька також волів оминати цю історію.

Звістки з Ліпівки про здоров'я І.Франка як від нього самого, так і від незнаного нам ближче якогось пана Маркевича чи Максимовича¹⁹ ставали щораз тривожнішими. Найбільше бентежили Франкових кореспондентів у його листах просторі, з багатьма деталями, описи найдивовижніших візій, які він тоді переживав, та надто болючих галюцинацій, що, як скаржився, посідають його щонаочі й або зовсім не дають йому спати, або затоплюють його в гарячковім сні і дуже мучать його душу. Переймаючись цим незбагненим для

нього самого станом, І.Франко спершу неймовірним зусиллям волі намагався відганяти від себе ті безконечні видіння, але "непереможна сила якоїсь сугестії" наганяла їх знову і знову. У розпачі він звертався за поясненнями та розрадою до інших. Так, переповівши В.Доманицькому (лист від 27 берез. 1908 р.) про те, як він якоїсь ночі, "лежачи в ліжку, з зажмуреними очима" "прочитав" його лист і ще якусь статтю, спрямовану персонально проти нього (І.Франка), просив його повідомити, "чи така стаття справді появилася в останніх днях або появиться незабаром"²⁰, а також, чи не написав він якогось листа до Львова, аналогічного до зреферованого.

Небавом І.Франко вже з цілковитою вірою в реальність того, що з ним відбувається, повідомляв знайомих, що він "раптом одержав можливість говорити через т.зв. пошту духів з віддаленими особами"²¹.

Одна з таких "розмов" закінчилась для І.Франка вельми трагічно. У листі письменника до В.Гнатюка від 9 квіт. 1908 р.²² та особливо в "Історії моєї хвороби" (публікуються далі) знаходимо дуже детальний опис цієї страшної, "майже наскрізь фантастичної пригоди", яка трапилась йому вночі з 7 на 8 квітня 1908 р. Відтоді, з весни 1908 р., подібні візії, можливо, не завше такі вражаючі назверх, як у Ліпівку, але не менш болісні для Франкової душі, супроводжуватимуть його до останку днів. За споминами знайомих письменника, ці візії переслідування, від яких він, як і в Ліпівку, рятувався втечею, нерідко становили пряму загрозу для його життя. "Франко має візії переслідування, — писав В.Козловський до М.Грушевського 17 квіт. 1908 р. — Вчора, наприклад, здалося йому, що його хоче забити якась жінка і що вона ходить попід вікнами. Хорий пішов разом з сином (хоч дітям строго наказали, аби вони не дозволяли батькови вставати з ліжка) на поліцію просити о поліційну асистенцію при домі. Можна також боятися, що в нападі жаху хорий відбере собі жите. Хвилини притомности приходять, але зрідка"²³. А це вже спогад з пізнішого часу іншого автора — П.Карманського: "Він не раз тікав ночами з власного дому й шукав захисту перед примарами, що гонили за ним, як язиринії, до мешкання давнього свого товариша, директора Коцовського, або симпатичного, культурного подружжя Василя і Марії Білецьких"²⁴.

За всі довгі роки хвороби лише на дуже короткий час вдавалося І.Франкові звільнитися від "переслідування з боку ворожих духів"²⁵. І жив він ніби у двох вимірах: у такому звичному для всіх світі

реальних подій, явищ, фактів і у світі, де основну роль, як сам признавався, відігравали "безпосередні і досить неприємні зносини, з, так сказати, надприродним, а в дійсності все ж досить природним світом духів" [50, 368].

Трагічна роздвоєність поета вражала кожного, хто бачив його тоді. "Могли ви годинами з ним розмовляти, не помічаючи, що говорите з психічно недужою людиною, – і раптом якийсь психічний транс, щось ніби зскакувало з уторованої дороги нормального процесу думки, і на сцену виходили духи, або давно поховані небіжчики (Апулей, Мордвінов, Міцкевич), з якими він розмовляв, мов із живими, з тілом і кривлею, істотами. Розмовляв – і щиро дивувався, що присутні того не чують, переказував свої розмови так живо, що не кожен міг одрізнити, що в них було від давнього Франка, а що народилося в хворому мозкові й бувало наслідком болізного маріння. Надзвичайно ясні, глибокі репліки чергувалися з марінням тронутого розуму, привидами хворої уяви і творили разом страшно в своїй потворності амальгаму, якийсь дикий хаос вищої мудрости й найглибшого занепаду"²⁶. Автором цієї характеристики І. Франка є літературознавець С.Єфремов, котрий зустрічався з ним у Києві навесні 1909 р. Подібний психологічний портрет письменника останніх років життя вимальовується також зі споминів багатьох інших сучасників. Хоча на думку окремих мемуаристів, зокрема А.Ніковського, абсолютизація цього другого виміру Франкового життя ("царства духів)", а тим більше ставлення до нього як до розумово хворої людини, є глибоко помилковим: "Ні, там порушилися тільки хвости деяких асоціацій, і забіги й ухиляння ставалися тільки на літературному ґрунті (...), він написав стільки, скільки я ледве науки прочитав за свій вік, і в нього витерлися деякі шуруби з гігантської мозкової машини, – так чи инак це мусіло б статися. Але й тепер він – колосальної сили інтелектуальний апарат"²⁷.

Безпосередні причини самої "умово невлічимої недуги" І. Франка тодішньою медициною, як і переважною більшістю мемуаристів, трактувались майже однозначно: її вважали, хоча і трагічним, але майже закономірним проявом останньої стадії прогресивного паралічу.

На думку сучасних медиків, І. Франкові було встановлено неправильний діагноз, відповідно призначено неправильне лікування. Ревізуючи прижиттєвий діагноз хвороби І. Франка, медики вважають, що письменник в останні роки життя страждав *особливою формою*

ревматоїдного артрити – РА – хворобою Рейтера: одним із симптомів цього захворювання є можливість психічних ускладнень²⁸. Особливо важке протікання недуги І.Франка зумовлювалось також додатковими чинниками – запущеністю хвороби²⁹, відсутністю належного догляду, виснаженням організму письменника через непосильну працю тощо.

Прижиттєвого діагнозу хвороби письменника не сприймали також його рідні – діти та онуки. "Це не був поступовий параліч. Об'яви недуги були радше подібні до шизофренії (...) Др.Невестюк із Жаб'я говорив, що це був не поступовий, а відступовий параліч", – писав П.Франко³⁰. У свою чергу онука письменника З.Франко була переконана в тому, що недуга І.Франка мала спадковий характер. У цьому контексті зауважимо, що предметом спеціальних студій мала би стати й хвороба матері І.Франка, котра померла в молодому віці, та особливо його сестри, котра тривалий час лікувалася в того самого лікаря, що й І.Франко (у В.Кобринського), до того ж також мала параліч рук.

Навівши тут різні діагнози хвороби І.Франка, не ставлю перед собою мети розв'язати їх суперечність. Передусім, з двох причин. По-перше, остерігаючись підміни літературознавчого підходу медичним анамнезом. По-друге, тому, що розв'язати цю проблему зі стовідсотковою достовірністю, гадаю, ніколи не вдасться. Надто багато невідомого ще залишається для нас у житті І.Франка. Крім того, наскільки відомо, хворий письменник не піддавався патанатомічному дослідженню ні за життя (шляхом біопсії), ні після смерті. Хоча, безумовно, складний феномен І.Франка останніх років життя заслуговує і на якнайпильнішу увагу медиків різного профілю, зокрема психоаналітиків.

Так, причиною паралічу своїх рук хворий І.Франко вважав М.Драгоманова, точніше, його дух. Але навіть це страшне звинувачення не було єдиним, яке він інкримінував М.Драгоманову. Саме його він вважав загалом винним за всі нещастя, що звалилися на нього в останні роки, найбільшим своїм мучителем. Знайомі І.Франка, знаючи про цю його "ідею фікс", намагалися, за висловом С.Шелухіна, "постійно стояти в орбіті його думання про Драгоманова"³¹, приміром, остерігалися заходити з ним у ті товариства чи інституції, де він міг випадково щось почути про Драгоманова або навіть лише побачити його портрет³².

Які причини породили в І.Франка цей болочий комплекс М.Драгоманова? Дуже багато проясниться, коли згадаємо, що в 1906-1907 рр. І.Франко лагодив до друку кореспонденцію М.Драгоманова до нього. У листах М.Драгоманова було немало звинувачень на його, Франкову, адресу, багато докорів, часто несправедливих. Свого часу ці листи принесли І.Франкові немало гірких хвилин. "Від Драгоманова нині дістав лист, котрий одним уступом діткнув мене так болоче, що я цілий день ходив, мов одурілий. На шпигання він майстер", – не витримав колісь він і навіть поскаржився М.Павликові, цьому повірникові М.Драгоманова [49, 355]. Тепер, готуючи листи М.Драгоманова до публікації, він наново, ще з більшою силою переживав старі образи³³. "Сердиті слова женеvського вчителя падали у Франкову душу: вразливу, мов листочки мімози, і лишали по собі незатерті сліди, незагоєні рани. Франка мучили догани та гостра критика Драгоманова, мучили його листи, в яких було багато розуму, але замало серця, і створили у Франковій душі жах перед Драгомановим. Франко, такий енергійний, відважний, згодом почав боятися Драгоманова, і той жах так глибоко закоринився в його душі, що коли Франко занедужав, той жах у хворій душі розвинувся у страшного демона і мучив його бідну душу до самого смерті", – писав М.Мочульський³⁴.

А смерті, трагічної розв'язки драми письменника, побоювалися вже тоді, коли його родина отримала з Ліпика "альярмуючу" телеграму: "Франко в безнадійному стані. Приїжджайте забрати його додому"³⁵. Здавалося всім, що Тарас, котрого НТШ вислало за батьком, привіз його додому, приреченого на смерть, швидко та неблаганну³⁶. На думку лікарів Є.Озаркевича та Б.Кобринського, котрі вже протягом тривалого часу (разом із Л.Коссаком) стежили за здоров'ям І.Франка, йому залишилось жити рік, щонайдовше – два роки³⁷. Ще безнадійнішим видавався стан хворому С.Свйонтовському, лікареві закладу для душевно хворих – "Крумлерівки", куди І.Франка помістили відразу ж після повернення з Ліпика додому. Він вважав, що "з Франком дуже погано", і що "як зайдуть які компліяції, то смерть може прийти навіть дуже скоро"³⁸.

"Третій наш товариш, др.Франко, не буде вже ніколи нам товаришити, – писав 25 квітня 1908 р. В.Гнатюк М.Коцюбинському. – Він лежить тепер у санаторії для нервових хворих, а лікарі не роблять ніякої надії удержати його при життю. Коли ж би навіть сталося чудо і його дотепер така сильна натура поборола хворобу, то й тоді він

для нас страчений. як письменник, як першорядна духовна сила, бо лишив би ся на все калікою, нездатним уже до ніякої праці! Він хорий загалом на цілий ряд хоріб: на очах сильна застаріла грахома, якої він не лічив ніколи порядно, так що лікар дивується, що він досі не осліп; з нирок сходить ропа, а може вив'язатися ще щось гірше; обі руки спаралізовані, що не мож ними рушити, його годує служка; є ще інші дрібниці, але найважливіше – се великі зміни мозкові, які можуть дуже швидко викликати смерть!"³⁹

На перших порах перебування І.Франка в лікарні братів Свйовтовських до нього навіть не допускали дружини та дітей. З листа П.Франка до Й.Застирця від 20 квіт. 1908 р.: "Його навіть ніхто з родини не сміє відвідувати під лікарською загрозою"⁴⁰. Тим більше, зрозуміло, ця заборона поширювалася на знайомих письменника. "Лікарі не дозволили нам іти до поета. Сказали тільки, що лікують його ртуттю та йодом і мають з ним багато клопоту: він неслухняний, має галюцинації"⁴¹, попадає в шал, хоче втікати з санаторію, – і його мусить придержувати служка"⁴². Наприкінці квітня управа санаторію звернулася до української громади з проханням утриматися наразі від відвідин хворого з огляду на те, що йому по довгих турботах і злиднях потрібний насамперед спокій"⁴³.

Небезпечний стан здоров'я І.Франка викликав в Україні повсюдну тривогу та занепокоєння. "Ваша звістка зовсім прибила мене, ходжу сам не свій, не знайду собі місця, – писав М.Коцюбинський наприкінці квітня 1908 р. В.Гнатюкові. – Тепер, коли стала перед очима можливість катастрофи, тепер ще яскравіше зарисувалась могутня постать Франка і всі його заслуги, ще дорожчим став нам той чоловік"⁴⁴. І тому короткі хронікальні повідомлення про стан здоров'я І.Франка, які час від час з'являлись на сторінках українських часописів, М.Коцюбинському, як і деяким сучасникам, видавались явно недостатніми. "Мене дивує наша преса: здається, Франко заслужив собі на те, щоб ним більше цікавились, можна б щодня подавати звістки про стан його здоров'я. Адже Франків у нас густо! Боже, які ми ще некультурні!"⁴⁵

Відразу ж після того, як І.Франко захворів, постала невідкладна потреба забезпечити його з родиною матеріально. Відомо, що єдиним джерелом прибутків письменника були його літературні заробітки. Тепер, коли І.Франко був приречений на бездіяльність, перед ним і перед його рідними виникла загроза залишитись без жодних засобів до життя.

Як відгукнулася на біду І.Франка українська громадськість – провідні інституції та окремі громадяни?

18 квіт. 1908 р. у залі Крайового кредитового союзу у Львові зібралася досить представницька нарада "в справі запомогти на лічене і удержання родини" письменника⁴⁶. Через три дні – 21 квіт. – президія НТШ звернулася до української громади з листом-обіжником про допомогу І.Франкові. 2 трав. на засіданні філологічної секції НТШ на пропозицію М.Павлика ухвалили звернутися до голови Товариства М.Грушевського з проханням виділу НТШ заопікуватися І.Франком та його родиною⁴⁷. На шпальтах газет "Діло" та "Рада" з'явилася постійна рубрика – "Для хорого письменника". У ній декларувалася сума зібраних пожертв, а також оголошувалися імена жертводавців. До речі, як засвідчують оповістки в "Ділі" від 21 квіт. 1908 р., серед перших жертводавців були люди з найближчого оточення І.Франка, його особисті знайомі та приятелі: В.Гнатюк, В.Охримович, В.Шухевич, Я.Весоловський, Г.Хоткевич, В.Кобринський, С.Томашівський, О.Роздольський, М.Мочульський та інші. У наступних оповістках так само дуже часто натрапляємо на імена багатьох знайомих письменника. Отож, немає ніяких підстав безапеляційно заявляти, як це робили окремі радянські франкознавці, про цілковиту ігнорацію так званою українською буржуазною інтелігенцією тяжкого становища І.Франка⁴⁸.

Інший аспект проблеми: чи достатньою мірою українська громадськість забезпечила письменника, щоб він та його родина не відчували нужди, і чи хоч трохи були співмірними пожертвування української громади з тим величезним духовним скарбом, яким І.Франко упродовж всього свого життя щедро обдаровував українську націю? (При всій відносності постановки питання саме в такій площині, бо, як гірко зауважував М.Коцюбинський, "ні за які гроші Франка не купиш"). Мусимо визнати, що з часом пожертви для І.Франка почали надходити повільніше, до того ж не надто значними сумами. Запомоговий фонд "Для хорого письменника" вичерпувався все більше і наприкінці 1909 р. виявилось, що він був зужитий майже до кінця. На допомогу знову прийшло НТШ, встановивши І.Франкові з січня 1910 р. досмертну місячну платню в сумі 200 корон. При цьому НТШ закликало також інші українські інституції по змозі зробити те ж саме. Але послідовників не виявилось. У тому числі відмовився "Дністер", пославшись на те, що нібито може виділити І.Франкові лишень одноразову допомогу⁴⁹.

Деякі сучасники також вважали, що І.Франко заслужив значно більшого, ніж "складок для хорого письменника". "Складки на хорого письменника, – обурювався М.Лозинський. – Чому власне так? Чому не національний дар для Івана Франка? Чому? (...) Франко ж бо був огненним стовпом, що значив шлях для нашого поступу. Був нам радістю, був нам гордощами, був нам славою перед чужими..."⁵⁰. Такими ж різкими, полемічно загостреними, як публікація М.Лозинського, були виступи В.Стефаніка і П.Думки, та (особливо) звернення Г.Хоткевича "Доктор Іван Франко безнадійно хорий". На думку останнього, "життя Франка – се безперервний акт оскарження всій українській суспільності", яка видала найдовший серед інших народів мартиролог письменників, відвівши їм останній щабель у суспільній ієрархії, у тому числі і Франка приневолила каторжною працею, що вкінці зруйнувала його здоров'я, заробляти собі на хліб насущний. "Чому знаходяться гроші на все... і лише для того, щоб підтримати одного такого Франка – грошей не стало? Не стало доброї волі, не стало чутливости. Ой, чи скоро Україна здобудеться на такого колоса, а повалити його зуміла скоро"⁵¹.

Проте навіть смертельна недуга відступила перед незбагненою силою могутності Франкового духу, перед його одержимістю у праці. Неймовірно, але й на цій хресній дорозі життя не покидає його бажання працювати, писати, всупереч усім, здавалось би, для людини нездоланим перепонам. Так, уже 1 серп. 1908 р. газета "Діло", поділившись з читачами вісткою про поліпшення здоров'я письменника та повернення його з лікарні додому, відзначала: "Шановний реконвалесцент забрався вже з питомою йому запопадливістю й роботящістю до літературної праці".

"До роботи його не заставляє ніхто, але він сам робить і переконати його на сій точці – дарма робота. Тепер якраз випустив приповідки і друкує дальший том; рівночасно друкує апокрифи, пише рецензії до "Записок" і переробляє наново свою літературу. Отже, доволі багато, але в тім його ніхто не здержить, бо нема такої сили", – з подивом і захопленням писав В.Гнатюк Ф.Вовкові 17 листоп. 1908 р.⁵² У тому ж місяці, у листопаді, газета "Рада" також поділилася зі своїми читачами новиною, що І.Франкові вже краще, що він навіть зміг виїхати наприкінці серпня з усією родиною до отця Кузева в Турчанський повіт, де пробув два тижні. "Вернувшись з поїздки, був задоволений. Знайомі радили йому пильніше дбати про своє здоров'я, поїхати, наприклад, до Лінденвізе на Шлезку,

лічитися електризуванням і т.п.⁵³, але він не виявив охоти їхати куди-небудь (...) Взагалі, вважає себе здоровим, тільки руками не може володіти, а на це йому ніхто нічого не порадить"⁵⁴.

На це безсилля рук І.Франко намагався сам собі порадити. Зі споминів Анни Франко-Ключко: "Після своєї хвороби, коли прийшов параліч рук, тато зараз же старався цілою намагою своєї волі відзискати володіння рук, властиво, можна сказати, що і від самого початку цього процесу він мочив руки в гарячій воді і просив нас їх випростовувати. Ми навіть прив'язували їх на дощечку на якийсь час. Але параліч поступав, причім тато мав сильний біль"⁵⁵. І.Франко намагався звільнити собі руки для праці з дивовижною впертістю і винахідливістю, усіма способами, можливими й неможливими, реальними та цілком, здавалось би, фантастичними⁵⁶. Проте дуже довго всі його зусилля були марними. Писати самому, звільнитися від будь-якої та будь-чийої опіки, – це бажання надовго стане для І.Франка гаряче жаданою, але недосяжною мрією. Мусить пройти ще шість довгих тяжких років, перш ніж він зможе дати своїм кореспондентам таку втішну звістку, як ось ця: "Пишу лівою рукою, бачите як, кожну букву окремо, хоч помалу йде, та волю писати сам, ніж диктувати" [50, 435].

А наразі він неспроможний був навіть самостійно вивести кілька літер власного імені, доручаючи це замість себе робити іншим. І скільки трагізму криється, приміром, за лаконічними записами такого змісту – "за д-ра І.Франка – І.Кокорудз", на які неодноразово натрапляємо у протоколах засідання філологічної секції НТШ, головою якої вчений був упродовж 10 років (1904-1914)⁵⁷. Уперше там такий запис з'явився 10 жовт. 1908 р. Це були перші збори після літніх вакацій членів філологічної секції і перше засідання, на якому І.Франко був присутній після піврічної перерви.

Проте документація НТШ, окрім цих сумних реалій драми І.Франка, засвідчує і явища іншого порядку, а саме: активне включення вченого буквально відразу відтоді, як минув вибух недуги в найгострішій формі, у наукове життя цієї інституції. І.Франко виступав майже на всіх засідання товариства, на яких йому дозволяв бути стан здоров'я, брав участь у обговоренні найрізноманітніших питань, реферував праці інших авторів, представляв власні. Варто відзначити, що документація НТШ нерідко постає загалом єдиним джерелом, з якого можна почерпнути відомості про певні моменти особистої і творчої біографії І.Франка. Наприклад, лише у протокол

засідання етнографічної комісії від 30 груд. 1908 р. задокументовано такий цікавий епізод з життя І.Франка-вченого, як опрацювання фольклорних матеріалів, що їх надіслала до НТШ Леся Українка: "Прийнято до відома, що п.Леся Квітка прислала 9 валків, на яких зібрані нею думи від бандуриста Г.Хоткевича, валки дійшли добре, і др.Франко вже списує їх, тому постановлено просити її прислати решту валків"⁵⁸.

Ця "тверда, живуча вдача І.Франка" (В.Охримович) вражала всіх, хто спілкувався з ним в останні роки. "І хворий Франко не переставав бути велетнем, не переставав імпонувати нам своєю працьовитістю та продуктивністю", – згадував В.Дорошенко⁵⁹, котрий у той час, працюючи в НТШ у Львові, часто зустрічався з І.Франком чи то в бібліотеці товариства, чи то на засіданнях філологічної секції.

Важка недуга, яка в 1908 р. зруйнувала фізичні сили І.Франка, спричинилась до немалих змін в його психіці, не випинула на домінуючу рису його особистості – одержимість у праці. Постійна, наполеглива праця серед обставин, які, здавалось би, унеможлилювали будь-яке звернення до літературної творчості, і становитиме зміст "внутрішньої" біографії І.Франка останнього десятиріччя.

¹ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1986. – Т.50. – С.368-396. – Далі поси- лання на це видання подається в тексті у квадратних дужках (том, сторінка).

² Мочульський М. Іван Франко: Студії та спогади. – Львів, [1939]. – С.104.

³ Див.: Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – С.367.

⁴ Єфремов С. Іван Франко: Критико-біографічний нарис. – Вид. 2-е, з додатками. – К., 1926. – С.93.

⁵ "Гнатюк вислухав мене спокійно і на думку не приходило йому, що моя історія з Франком (надто бурхлива реакція І.Франка на невчасне повернення йому книжок. – Я.М.) була наслідком якої нервової недуги поета, навпаки, він заспокоював мене, що не бачить у Франковій поведінці нічого аномального" (Мочульський М. Іван Франко. – С.137). Гадаю, у цьому випадку немає ніяких підстав сумніватися в щирості В.Гнатюка. Річ у тім, що різноманітного характеру емоційні вибухи в І.Франка, які подекуди так вражали його співбесідників, назовні проявлялися у нього спорадично. А В.Гнатюк спілкувався з І.Франком майже день у день, і, очевидно, щоденні зустрічі згладжували враження від окремих дразливих моментів, вони мовби відходили в тінь.

⁶ Чикаленко Є. Іван Франко: (Уривок зі споминів) // Наша громада (Подебради). – 1926. – Кн. 5-6. – С.17.

⁷ Мількович В. Ще одна відповідь моїм нападникам // Руслан. – 1908. – Ч.1. – С.4.

⁸ Див.: *Дорошенко В. І. Франко і М. Грушевський // Сучасність*. – 1962. – № 1. – С. 33.

⁹ *Дорошенко В. І. Франко і М. Грушевський // Сучасність*. – 1962. – № 2. – С. 10.

¹⁰ Див.: *Мочульський М. Іван Франко*. – С. 149.

¹¹ В "Історії української літератури" сліди тяжкого самопочуття автора помітні навіть назверх: в автографі неодноразово трапляються пропуски, повторення, незакінчені фрази тощо.

¹² Деякі біографи І. Франка помилково датують 1908 р. твори, написані раніше, наприклад, "Слово про збурення пекла" (Див.: *Басс І. Іван Франко: Біографія*. – К., 1966. – С. 109). Загалом не виняток, а радше правило є прийняття часу публікації того чи іншого твору І. Франка за час його написання. Щодо датування творів 1908 р., то тут спостерігається ще одна похибка: у межах року часто-густо не визнається ніякої хронологічної диференціації, хоч якраз у цьому випадку це дуже істотно.

¹³ Цей лист І. Франка, вміщений у 50-му томі за № 341, гадаю, помилково датується там першою половиною квітня 1908 р. У примітці зазначено, що лист датується орієнтовно за змістом (перебування І. Франка в Ліпівці). Проте в листі жодним словом не згадується Ліпівка. Натомість наведені тут факти, задокументовані в інших джерелах, зокрема в листі І. Франка до Ф. Вовка від 20 лютого 1908 р., дають змогу висловити припущення, що згадані рядки написані в лютому – на початку березня 1908 р. Так само викликає подив датування у цьому виданні ще одного невідданого листа І. Франка до того ж самого адресата (М. Грушевського), вміщеного в 50-му томі за № 342, – "червень 1908 р. Ліпівка". Відомо, що Ліпівка І. Франко покинув ще в середині квітня, а в червні смертельно хворий лежав у лікарні братів Свйонтовських у Львові, до того ж також з середини квітня не володів руками і самостійно писати не міг, а тим більше так детально оповідати про свою літературну працю в цей час. За змістом цей лист орієнтовно можна датувати першою половиною січня 1908 р.

¹⁴ *Грушевський М. Недуга д-ра Івана Франка // ЛНВ*. – 1908. – Кн. 5. – С. 405.

¹⁵ Мабуть, мова йде про незавершену статтю "Сучасні дослідження над Святим Письмом", що тоді друкувалася в ЛНВ (1908, кн. 2, 4).

¹⁶ Про те, що в Ліпівці І. Франко перекладав Броміарда, відомо з його листа до дружини від 30 берез. 1908 р. (самі переклади не збереглися).

¹⁷ *Франко-Ключко А. Рукописи Івана Франка в Канаді // Іван Франко і франкіана на Заході: Статті і матеріали з приводу століття народин, 1856-1956*. – Вінніпег, 1957. – С. 88.

¹⁸ Свого часу редакція ЛНВ, вражена "сороміцьким елементом" у повісті "Великий шум" (1907), зробила під час друку цього твору значні купюри в тексті. І ще: С. Чикаленко згадував, що приблизно в той самий час (1906-1907) І. Франко прислав йому до "Ради" два вірші про академіка Веселовського, "та таких, що ми тільки руками розвели, їх не тільки неможливо було надрукувати, а й читати голосно було соромно, такі вони були порнографічні" (*Чикаленко С. Іван Франко*. – С. 17).

¹⁹ Про те, що саме від Маркевича родина письменника отримала лист, в якому той писав, що "з Франком зле і він дістав манію переслідування", повідомляв М. Грушевського, що тоді був у Римі, В. Козловський, адміністратор видавч. НТШ (див.: *Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України [далі: ІЛ]*. – Ф. 3. – № 2323.). А в листі самого І. Франка до дружини від 24 берез. 1908 р. натрапляємо на згадку про Максимовича, котрий мешкав разом з ним в одній віллі.

Найбільш імовірно, що саме від Максимовича (В.Козловський міг прізвища точно не запам'ятати), рідні І.Франка довідалися про катастрофу, що спіткала його в Ліпську.

²⁰ Тоді, у 1908 р., подібної статті про І.Франка не було опубліковано в жодному часописі, але через певний час (як за життя письменника, так і згодом) з'явилися деякі студії, пройняті абсолютним негативізмом щодо його постаті. І найдивовижніше те, що вони не тільки своїм змістом, ідейним пафосом близькі до тієї міфічної статті, що так стривожила І.Франка в ліпській візії, але навіть чисто фразеологічно закиди деяких непримиренних критиків письменника (М.Садовського, О.Назараука, К.Богачевського) накладаються на звинувачення, які "прочитав" І.Франко в отому пам'ятному сні. Приміром, на такі, що всі його писання нічого не варті, що вони полягають не на знанні життя і рідного народу, а на "дурних книжках", що він "ними деморалізує молодіж".

²¹ *ІЛ.* – Ф.3. – № 185. Про ці свої розмови І.Франко писав дружині, В.Гнатюкові, Ф.Вовкові, В.Доманицькому... На жаль, не всі ліпські листи письменника донині збереглися. Так, в одному з листів В.Дорошенка до В.Гнатюка є згадка про два невідомі нам сьогодні листи І.Франка. "Ніяк не хочеться вірити (щось неможливо жорстоке!), що ми втратили таку велику силу, як др.Франко, – писав В.Дорошенко через місяць після пригоди І.Франка в Ліпську. – Знаєте, я дістав від нього два листи з Ліпська (підкреслення моє. – *Я.М.*) і з сльозами на очах читав їх; вже було ясно, що це коли не кінець, то початок кінця (підкреслення В.Дорошенка, – *Я.М.*)" (*Дорошенко В.* Лист до В.Гнатюка від 8 трав. 1908 р. // ЦДІА України у Львові. – Ф.379. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.69-70).

²² Зі слів В.Гнатюка також відомо, що такий самий лист, як йому, "в яким Франко описав з подробицями свою пригоду з утечею, він вислав був ще до одної особи" (*Гнатюк В.* Лист до М.Мочульського від 30 квіт. 1926 р. // ЦДІА у Львові. – Ф.379. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.32).

²³ *ІЛ.* – Ф.3. – № 2423.

²⁴ *Карманський П.* Українська Богема. – Львів, 1936. – С.19.

²⁵ "Все те, що тато говорив коли-будь про духів, – тепер поволи цезає (підкреслення моє. – *Я.М.*), – повідомляв кураторові Франка К.Бандрівському син письменника Андрій у лютому 1909 р. "з тихої, хоропої Ловрани" на березі Андріатичного моря, де І.Франко перебував тоді на лікуванні; лікував його там знаменитий тамтешній лікар, доктор медицини Віденського університету Едер. – Завдяки лікарству д.Едера татови тепер значно полегшало, через що він і спить добре, і навіть відчуває деяку полекшу в руках. Маю надію, що незадовго руки цілком випростуються" (*ІЛ.* – Ф.3. – № 2490. – Арк.65).

²⁶ *Єфремов С.* Співець боротьби і контрастів. – К., 1913. – С.96.

²⁷ *Ніковський А.* Франко в Одесі в 1909 р. // Життя й революція. – 1926. – № 5. – С.106.

²⁸ Див.: *Шеремета Н.А., Ясинская Л.Я.* Ретроспективний діагноз болезни И.Я.Франко – особая форма ревматоидного артрита // III съезд патологоанатомов УССР: тез. докл. (Ивано-Франковск, 27-29 мая 1981 г.). – Ивано-Франковск, 1981.

²⁹ Із спогадів В.Мочульського: "Коли ми виїхали від Франка (після повернення його з Ліпська. – *Я.М.*), д-р Коссак сказав нам, що у поета міцний організм, але через свою недбалість він допустив до такого поганого стану. Недуга, очевидножси, в поета стара. Він придбав її ще у Відні, коли вчився у Ягича (1892-1893. – *Я.М.*).

Довго вже лікується поет у нього. Як припікало, він приходив радитися, але ніколи не робив того, що він приказував" (*Мочульський М. Іван Франко*. – С.149).

³⁰ *Франко П. Іван Франко зблизька: П'ять портретів*. – Львів, 1937. – С.31.

³¹ *Шелухин С. Українство 80-х років XIX в. і мої зносини з Ів. Франком // ЛНВ*. – 1926. – Кн.7-8. – С.279.

³² Див.: *Дорошенко В. Останній побут Івана Франка у Києві: (Сторінка із спогадів) // ЛНВ*. – 1926. – Кн.7-8. – С.284-285.

³³ Почуття образи явно керувало І.Франком, коли він писав у 1906 р. не надто об'єктивні рядки про свого вчителя у передмові до I тому листів. Усвідомлюючи це й намагаючись якось згладити свою вину, він не попкодував захоплених слів на адресу М. Драгоманова у II томі, а особливо в листі до В. Доманицького від 1 квіт. 1908 р.

³⁴ *Мочульський М. Іван Франко*. – С.126-127.

³⁵ *Франко-Ключко А. Іван Франко та його родина*. – Вінніпег, 1956. – С.101.

³⁶ І.Франко повернувся додому з Ліпика 15 або 16 квітня. Тут між мемуарними свідченнями (навіть написаними по "найсвіжіших слідах") і повідомленнями преси зустрічаються розбіжності. Так, у листі В.Козловського до М.Грушевського від 17 квіт. 1908 р. читаємо: "Передвчера, 15 квітня, повернув до Львова др.Франко" (*ЛЛ*. – Ф.3. – № 2423). А судячи зі змісту хронікальної замітки в "Ділі" (18 квіт. 1908 р.), Тарас привіз батька на день пізніше, тобто 16 квітня. Таку дату називає також "Галичанин" (21 квіт. 1908 р.). Але можна припустити, що ця газета просто повторила дату, зафіксовану в "Ділі".

³⁷ Див.: *Спомини про Івана Франка*. – Львів, 1926. – С.52.

³⁸ Див.: *Мочульський М. Іван Франко*. – С.152.

³⁹ Див.: *Коцюбинський М. Твори: У 7 т.* – К., 1975. – Т.6. – С.210-211.

⁴⁰ Див.: *Застирець Й. Зі споминів про Івана Франка: (про його релігійність)*. – Відень, 1917. – С.15.

⁴¹ Можливо, однією з причин болочих візій І.Франка було його лікування препаратами ртуті та йоду, особливо інтенсивне якраз на курорті в Ліпiku та в санаторію братів Свйонтовських. А при лікуванні йодом, зокрема при передозуванні цього препарату, подекуди спостерігається так зване явище йодизму, що супроводжується у хворих серед інших побічних симптомів і нестерпними болями голови, а також галопцінаціями. Прикметно, що на перших порах І.Франко сам пов'язував появу в нього галопцінацій з надміром споживаної на ліпiцькому курорті йодової води (*ЛЛ*. – Ф.3. – № 185).

⁴² Див.: *Мочульський М. Іван Франко*. – С.155.

⁴³ Діло. – 1908. – 28 квіт.

⁴⁴ *Коцюбинський М. Твори*. – Т.6. – С.89.

⁴⁵ Там само. – С.89-90.

⁴⁶ *ЛЛ*. – Ф.3. – № 2423.

⁴⁷ Протягом 1908 р. НТШ надало І.Франкові допомогу в сумі 1500 корон, перша рата – 500 корон, друга – 1000.

⁴⁸ Див.: *Дей О. Живий Франко // Іван Франко у спогадах сучасників*. – С.48.

⁴⁹ *ЛЛ*. – Ф.3. – № 2430.

⁵⁰ *Лозинський М. "Складки на хорого письменника" // Рада*. – 1908. – 24 листоп./5 груд.

⁵¹ Хоткевич Г. "Непотрібні ж люди... непотрібна робота...": Недрукована досі стаття з 1908 р. з приводу хвороби І.Франка // Плужанин. – 1926. – № 4/5. – С.17-18.

⁵² Див.: Іван Франко у спогадах сучасників. – С.48.

⁵³ До Німеччини І.Франкові рекомендував їхати В.Гнатюк. З листа В.Гнатюка до М.Мочульського: "Добре було би, якби він поїхав до Німеччини, до тої санаторії, я знайшов би йому і студента, що відвіз би його й там пильнував би, але я думаю, що якби прийшло до виїзду, то він не схотів би, або вона (дружина письменника. – Я.М.), що ще гірше" (Гнатюк В. Лист до М.Мочульського від 9 серп. 1908 р. // ЦДА України у Львові. – Ф.379. – Оп.І. – Спр.13. – Арк.13).

⁵⁴ Рада. – 1908. – № 218.

⁵⁵ Франко-Ключко А. Рукописи Івана Франка в Канаді. – С.88.

⁵⁶ Восени 1909 р. І.Франко викликав велике занепокоєння родини та близьких знайомих своєю втечею до Одеси. Там він сподівався знайти у стінах університету якийсь старовинний рукопис із описом ліків на свою хворобу. Звісно, ніякого манускрипту він не розшукав, але перебування в Одесі винятково добре вплинуло на письменника. Одеські лікарі І.Липа та І.Луценко, спостерігаючи, як швидко у відповідному кліматі та при менш-більш нормальних умовах життя поправляється І.Франко, висловлювали сумніви щодо правильності поставленого йому діагнозу хвороби – прогресивного паралічу (див.: Шелухин С. Українство 80-х років XIX в. і мої зносини з Ів.Франком. – С.270).

⁵⁷ Під час хвороби І.Франка на засіданні філологічної секції НТШ 2 трав. 1908 р. було "обговорено справу евентуального вибору заступника делегата секції до Виділу на час недуги д-ра І.Франка, однак від виробу наразі відступлено" (Книга протоколів засідання членів правління НТШ за 1902-1936 рр. // ЦДА України у Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.101).

⁵⁸ Див.: Протоколи засідання секції філологічної від р. 1893 // Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. – Відділ рукописів. – Ф.НТШ.

⁵⁹ Дорошенко В. Іван Франко в моїх спогадах // Львівські вісті. – 1943. – 30 трав.